

Η Θεωρία των Γενικών Συστημάτων: οι Εφαρμογές
της στην Κοινωνική Εργασία και την
Οικογενειακή Θεραπεία

Γεωργία Σ. Τζαμαθούκα

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

Η Θεωρία των Γενικών Συστημάτων: οι Εφαρμογές της στην Κοινωνική Εργασία και την Οικογενειακή Θεραπεία

The General Systems Theory: some applications in Social Work and Family Therapy

Γεωργία Σ. Τζαμαλούκα

Επιστημονικός Συνεργάτης, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, ΤΕΙ-Κρήτης

Georgia S. Tzamalouka

Lecturer in the Social Work Department, of the Technological

Educational Institute of Crete

Περίληψη

Οι κοινωνικοί λειτουργοί σήμερα έχουν να κατανοήσουν και να χρησιμοποιήσουν περισσότερες από μια ή δύο μεθόδους κοινωνικής εργασίας. Η θεωρία των γενικών συστημάτων μπορεί να τους βοηθήσει να οργανώσουν και να συνθέσουν πολλαπλές προοπτικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις που μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε προσπάθειες αλληλαγής σε ποικίλους τομείς. Μέσα από την πολλαπλότητα των συστημάτων καθίσταται δυνατή μια ποικιλία πιθανών στόχων παρέμβασης αναφερόμενη ως «συστήματα στόχων», στα οποία μπορεί ένας κοινωνικός λειτουργός να παρέμβει σε μια δεδομένη κατάσταση. Ένα σημείο επαφής και επίδρασης της θεωρίας των συστημάτων στην κοινωνική εργασία υπήρξε η οικογενειακή θεραπεία, η οποία αναπτύχθηκε παράλληλα με την κοινωνική εργασία, προσεγγίζοντας πολλούς κοινωνικούς λειτουργούς στο χώρο της αλληλ εξεπισσόμενη σε μια διαφορετική μορφή θεραπευτικής πρακτικής.

Abstract

Social workers today have to understand and use a range of social work methods instead of just one or two. General systems theory can help social workers to organize and integrate a multitude of perspectives and methodological approaches that may be used in at-

tempts to achieve change of various kinds. Through the multiplicity of systems, a wide range of potential targets for intervention is made possible—referred to as “target systems” where a social worker can intervene in a given situation. A point of influence and connection between systems theory and social work can be found in family therapy, which has developed alongside social work, drawing some social workers in but becoming a different form of therapeutic practice.

Εισαγωγή

Υπάρχει μια ευρεία συμφωνία ότι οι κοινωνικοί λειτουργοί δεν χρησιμοποιούν θεωρία στην πρακτική τους¹⁻² Διάφορες μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί πολλαπλές δεκαετίες πριν και σε διάφορα μέρη του κόσμου αναφέρουν ότι οι κοινωνικοί λειτουργοί γενικότερα δεν χρησιμοποιούν τη θεωρητική γνώση για να κατευθύνουν τις αποφάσεις στην πρακτική τους και ότι οι κοινωνικοί λειτουργοί εστιάζουν στην πράξη και όχι στον στοχασμό^{1,3-6} Δεν είναι αξιοπερίεργο που κάποιοι έχουν χαρακτηρίσει την κοινωνική εργασία ως «πρακτική δίχως θεωρία» και ως «πρακτική που αναζητά μια θεωρία»⁷. Παρόλα αυτά υπάρχει και η αντίθετη άποψη που υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη της θεωρίας είναι σημαντική για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας της παροχής υπηρεσιών στην κοινωνική εργασία⁸⁻¹² Κάποιοι μάλιστα υποστηρίζουν ότι ένα από τα κριτήρια για την επαγγελματική θέση του κοινωνικού λειτουργού είναι η επεξεργασία και χρησιμοποίηση μιας εξειδικευμένης γνωστικής βάσης οργανωμένης σε ένα σώμα μιας θεωρίας^{8,13} Εφόσον το άτομο-σε-περιβάλλον επιλέχθηκε ως η κύρια ιδέα στην κοινωνική εργασία δόθηκε έμφαση σε θεωρίες ανθρώπινης συμπεριφοράς και κοινωνικών συστημάτων. Και οι δύο αυτές θεωρίες περικλείουν γνώση από πολλαπλές επιστήμες, συμπεριλαμβανομένης της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της ανθρωπολογίας, των πολιτικών επιστημών, της νομικής, της ιατρικής, της ψυχιατρικής και της οικονομικής. Από αυτές, οι κοινωνικοί λειτουργοί επιλέγουν εκείνα τα στοιχεία που σχετίζονται με την πρακτική τους σε διάφορα πλαίσια. Στα πλαίσια της ολιστικής προσέγγισης της κοινωνικής εργασίας για το άτομο-σε-περιβάλλον η θεωρία των συστημάτων είναι σημαντική για την κατανόηση της πολυπλοκότητας των καταστάσεων που απαιτούν παρέμβαση.

Η θεωρία των γενικών συστημάτων αναπτύχθηκε ως αποτέλεσμα των αναγκών διαφορετικών επιστημών, από τη μηχανική ως την κοινωνιολογία, να βρουν ένα τρόπο ανάλυσης σύνθετων καταστάσεων αλληλεπίδρασης, στις οποίες «το όλο είναι περισσότερο από το απλό άθροισμα των μερών». Η θεωρία των συστημάτων χαρακτηρίζεται από μια προσπάθεια για υιοθέτηση μιας ολιστικής εικόνας των προβλημάτων¹⁴. Οι Hall και Fagen¹⁵ ορίζουν ένα σύστημα ως μια σειρά αντικειμένων που διατηρούν σχέσεις τόσο μεταξύ τους όσο και ανάμεσα στα χαρακτηριστικά τους. Τα αντικείμενα είναι τα συστατικά μέρη του συστήματος, τα χαρακτηριστικά είναι οι ιδιότητες των αντικειμένων και οι σχέσεις είναι αυτές που δένουν το σύστημα. Οι Katz και Kahn¹⁶ θεωρούν ότι η θεωρία των συστημάτων ασχολείται κυρίως με προβλήματα σχέσεων, δομής, και αλληλεξάρτησης παρά με τα σταθερά χαρακτηριστικά των αντικειμένων. Μια κεντρική αρχή της θεωρίας των γενικών συστημάτων είναι ότι όλα τα συστήματα εκτός από τα μεγαλύτερα είναι τα ίδια, υποσυστήματα άλλων συστημάτων και όλα τα συστήματα εκτός από τα μικρότερα, αποτελούν το περιβάλλον άλλων συστημάτων. Έτσι οι άνθρωποι, που αποτελούνται από κύτταρα, όργανα και μέλη, αποτελούν υποσυστήματα οικογενειών, μικρών ομάδων, οργανώσεων, κοινοτήτων και πολιτειών. Η θεωρία των συστημάτων δέχεται ότι τα υποσυστήματα μέσα σε ένα σύστημα μπορούν να έχουν διαφορετικούς μεταξύ τους σκοπούς και με το σύστημα ως σύνολο, οι οποίοι μπορεί να συνάδουν μόνο μερικώς κι έτσι να γίνεται εφικτή η σύγκρουση. Τέτοιοι συγκρουσιακοί σκοποί έχουν να παίξουν το ρόλο τους στην ύπαρξη ποικιλίας, η οποία στη θεωρία των συστημάτων θεωρείται ως μια προϋπόθεση για την επιβίωση σε ένα περιβάλλον που διαφοροποιείται απρόβλητα¹⁷.

Δύο ιδέες από τη θεωρία των συστημάτων είναι επίσης χρήσιμες εδώ: «το ανοικτό σύστημα» και το περιβάλλον¹⁸. Οι παραδοσιακές φυσικές επιστήμες ασχολούνται με «κλειστά συστήματα», τα οποία από την πλευρά της θεωρίας των συστημάτων είναι μόνο μια κατηγορία συστημάτων στη μια άκρη ενός συνεχούς. Ωστόσο, επιστήμες όπως η βιολογία, η ψυχολογία και η κοινωνιολογία ασχολούνται με συστήματα «ανοικτά», δηλαδή συστήματα που διατηρούν τον εαυτό τους μέσω μιας συνεχούς ροής υλικών μέσα και έξω. Ένα ανοικτό σύστημα είναι απλά ένα σύστημα που έχει είσοδο, δραστηριότητες επεξεργασίας και έξοδο. Το άτομο μπορεί να αντιμετωπιστεί ως ένα ανοικτό σύστημα στο οποίο τα ερεθίσματα ή οι εμπειρίες εκλαμβάνονται ως εισερχόμενα, η μνήμη ή η λήψη αποφάσεων είναι παραδείγματα διεργασιών και οι δράσεις ή η συμπεριφορά είναι τα εξερχόμενα. Ένα ανοικτό σύστημα δεν

μπορεί να υπάρχει στην απομόνωση. Η λειτουργία του εξαρτάται από το περιβάλλον του. Πιο συγκεκριμένα, το περιβάλλον επηρεάζει τη συναίδηση των εισερχόμενων και εξερχόμενων¹⁹ Ένα άτομο αλληλεπιδρά ελεύθερα με το περιβάλλον του παίρνοντας και δίνοντας προκειμένου να ικανοποιήσει τις ανάγκες του. Το περιβάλλον του αποτελείται από πολλή στοιχεία (π.χ. οικογένεια, εργασία, εκπαίδευση, φίλοι) τα οποία λειτουργούν αμφίδρομα.

Τα όρια των ανοικτών συστημάτων δεν μπορούν να προσδιοριστούν ξεκάθαρα. Πώς για παράδειγμα μπορούμε να διαχωρίσουμε ποια συναισθήματα ανήκουν σε ποιόν, όταν κάθε παιδί με τη σειρά σε μια οικογένεια αναλαμβάνει τον άρρωστο ή παραβατικό ρόλο προκειμένου να φιλοξενήσει τις προβλεπόμενες των γονέων;

Τα ανοικτά συστήματα μπορεί επίσης να είναι προσανατολισμένα-σε-σκοπό, όπου σε προχωρημένα συστήματα όπως τα ανθρώπινα, ως σκοπός μπορεί να νοείται η ιδέα της «σταθερής κατάστασης». Στη σταθερή αυτή κατάσταση, τα εισερχόμενα στο σύστημα συνδέονται με τα εξερχόμενα με ένα τρόπο που όχι μόνο συμβάλλουν στη διατήρηση του συστήματος αλλά παράλληλα συνεισφέρουν στην προσαρμογή του στις αλλαγές του περιβάλλοντος και επιτρέπουν την εργασία και την ανάπτυξη. Όταν τα συστήματα είναι προσανατολισμένα-σε-σκοπό, ο ίδιος σκοπός μπορεί να επιτευχθεί από διαφορετική αρχική κατάσταση. Παρομοίως, η ίδια τελική κατάσταση μπορεί να επιτευχθεί από διαφορετικές διαδρομές. Κατά συνέπεια είναι αδύνατον από τη γνώση μονάχα της τελικής κατάστασης να συμπεράνει κανείς τι έγινε πρωτίτερα ούτε μπορεί να προβλέψει το μέλλον γνωρίζοντας μόνο το παρόν. Τα ανοικτά, προσανατολισμένα-σε-σκοπό συστήματα μπορεί να δείξουν μια τάση προς αυξημένη επεξεργασία της οργάνωσης, η οποία μπορεί να γίνεται αντιληπτή στο σύστημα μέσω της αυξημένης διαφοροποίησης των μερών του. Αυτή η διαφοροποίηση δε βασίζεται απαραίτητα σε αρχική διαφορά στα μέρη του, αλλά στις ανάγκες του συστήματος. Έτσι βλέπουμε το ίδιο άτομο να αλλάζει συχνά τη συμπεριφορά του όταν του δίδεται ένας νέος ρόλος στην οργάνωση, για παράδειγμα με μια προαγωγή, ώστε να προσαρμοστεί στις προσδοκίες των υπολοίπων του συστήματος¹⁷

216

Η θεωρία των γενικών συστημάτων στην Κοινωνική Εργασία

Η θεωρία των γενικών συστημάτων ορίζεται από την Meyer²⁰ ως μια γενική επιστήμη της ολότητας η οποία περιγράφει ομάδες στοιχείων που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση ή τη συστημική αλληλοσυνδετικότητα μεταβλητών όπως οι άνθρωποι και το περιβάλλον τους. Αναφέρει ακόμη ότι η αντίληψη

των συστημάτων στοχεύει στο να διευκολύνει την πολυπλοκότητα, την πολυπλοκότητα και την αβεβαιότητα. Αφορά στην ολότητα, την αναζήτηση της ένωσης των τμημάτων και των διεργασιών αλληλεπίδρασης. Η θεωρία των γενικών συστημάτων συχνά συνδέεται με την ιδέα της οικολογίας για να διαμορφώσει την οικοσυστημική πηλώρα στην κοινωνική εργασία. Η οικολογία, μια ιδέα που αντλήθηκε από τη βιολογία, είναι η επιστήμη των σχέσεων οργανισμού-περιβάλλοντος. Οδηγεί στην αντιμετώπιση του ατόμου και του περιβάλλοντος ως ενός ενιαίου, αλληλεπιδρώντος συστήματος, στο πλαίσιο του οποίου καθένα διαρκώς επηρεάζει το άλλο καθώς επιδιώκουν να αποκτήσουν μια δυναμική ισορροπία. Αυτή η προοπτική δίνει τη δυνατότητα στον κοινωνικό λειτουργό να κατανοήσει την πολυπλοκότητα και να αποφύγει την υπερπληροστέυση και την απλοποίηση²⁰ Με τα λόγια του Mattaini²¹: “ο κοινωνικός λειτουργός χρειάζεται να βλέπει και να γνωρίζει την ίδια στιγμή τα πάντα” και επιπλέον η επαρκής εκτίμηση στην κοινωνική εργασία απαιτεί να βλέπει κάποιος την πλήρη συναπτακτική κατάσταση μονομιάς²²

Οι Pincus και Minahan²³, περιγράφουν το επίκεντρο της κοινωνικής εργασίας ως «τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε ανθρώπους και συστήματα μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον». Αναφέρουν ότι οι άνθρωποι υποστηρίζονται από συστήματα πηγών (resource systems) και ότι οι δύο από τους τέσσερις σκοπούς της κοινωνικής εργασίας είναι να φέρουν τους ανθρώπους σε επαφή με συστήματα πηγών και να προάγουν την αποτελεσματική λειτουργία αυτών των συστημάτων. Οι άλλοι δύο σκοποί της κοινωνικής εργασίας είναι να ενισχύσουν τις ικανότητες αντιμετώπισης και επίλυσης προβλημάτων και να συμβάθουν στην κοινωνική πολιτική.

Ο Stein²⁴ αναφέρει ότι η θεωρία των συστημάτων είναι συμβατή με την ιδέα ότι η κοινωνική εργασία με άτομα είναι ψυχοκοινωνική, ότι τα προβλήματα κατανοούνται σε σχέση τόσο με εσωτερικούς όσο και εξωτερικούς παράγοντες και ότι το επίκεντρο του κοινωνικού λειτουργού που εργάζεται με άτομα είναι το σχήμα άτομο-σε-κατάσταση. Υποστηρίζει επίσης ότι η θεωρία των συστημάτων παρέχει ένα επιστημονικό πλαίσιο για τις μεγάλης διάρκειας αξίες της κοινωνικής εργασίας με άτομα και επίσης είναι συμβατή αλλιώς δίνει μεγαλύτερη νιοή και εμπέλεια στους σκοπούς της κοινωνικής εργασίας με άτομα.

Καθώς οι κοινωνικοί λειτουργοί έχουν σε κάθε περίπτωση απορρίψει τη ρομποτική εικόνα της ανθρωπίνης φύσης (όπως αυτή προωθείται από τους θεωρητικούς της ψυχολογίας, οι οποίοι θεωρούν τους ανθρώπους εξελιγμένα «ρομπότ» που αντιδρούν σε περιβαλλοντικά ερεθίσματα) η θεωρία των συστημάτων παρέχει μια επιστημονική θεωρία που είναι συμβατή με την

ελευθέρη θέληση και με αυτό τον τρόπο βοηθά να δοθεί πνευματικός ευπρεπισμός σε σημαντικές αξίες στην κοινωνική εργασία¹⁷

Η Davies¹⁸ αναγνωρίζει συγκεκριμένα πλεονεκτήματα της θεωρίας των συστημάτων στην κοινωνική εργασία σε σχέση με την παραδοσιακή ψυχοδυναμική κοινωνική εργασία που επικρατούσε την περίοδο του 1970. Σύμφωνα με αυτά, η θεωρία των συστημάτων: 1) επιβεβαιώνει το ψυχοκοινωνικό επίκεντρο της κοινωνικής εργασίας, 2) επιτρέπει τις πολυπληθές αιτιολογικές ερμηνείες των κοινωνικών φαινομένων, 3) επιτρέπει πολυπληθή αντικείμενα παρέμβασης στην κοινωνική εργασία, 4) επιτρέπει τη χρήση μιας καλή εδραιωμένης ποικιλίας τεχνικών παρέμβασης, 5) τοποθετεί τους κοινωνικούς λειτούργους ως συμμετέχοντες στις αυτόνομες προσπάθειες των πελατών να ασχοληθούν με τα προβλήματά τους, 6) δίνει έμφαση στην ικανότητα των πελατών να επηρεάσουν τις δικές τους συνθήκες, 7) επιτρέπει την εργασία με άτομο, ομάδα και κοινότητα.

Η ουσιαστική ωστόσο συνεισφορά της προσέγγισης των συστημάτων στη θεωρία της κοινωνικής εργασίας υποστηρίζεται ότι είναι ο ολοκληρωμένος ή ενωτικός χαρακτήρας της^{23,25}. Σύμφωνα με τη Specht²⁶ ο ολισμός της θεωρίας των συστημάτων θεωρήθηκε ότι ενώνει την κοινωνική εργασία με άτομα με παρεμβάσεις στην οικογένεια, την ομάδα, την κοινότητα και τις οργανωτικές παρεμβάσεις. Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι η θεωρία των συστημάτων είχε το πλεονέκτημα για κάποια μαθήματα κοινωνικής εργασίας που δεν είχαν θεωρητική βάση, να επιτρέπει τη χρήση μιας ευρείας θεωρίας κατά τρόπο εκλεκτικό²⁷⁻³⁰

Οι εφαρμογές της θεωρίας των γενικών συστημάτων στην άσκηση της κοινωνικής εργασίας

Οι κοινωνικοί λειτούργοι σήμερα έχουν να κατανοήσουν και να χρησιμοποιήσουν περισσότερες από μια ή δύο μεθόδους κοινωνικής εργασίας. Αντιμέτωποι με την αποστολή να βρουν ένα μοντέλο που θα τους βοηθήσει στην επιλογή της κατάλληλης μεθόδου, διαρκώς περισσότερο αναγνωρίζουν τη συνεισφορά της θεωρίας των γενικών συστημάτων. Η θεωρία των γενικών συστημάτων που εφαρμόζεται στην κοινωνική εργασία δεν είναι μια εναλλακτική θεωρία στις πολλές θεωρίες πάνω στις οποίες οι κοινωνικοί λειτούργοι χρειάζεται να βασιστούν. Γίνεται περισσότερο αντιληπτή ως μια θεωρία που μπορεί να βοηθήσει τους κοινωνικούς λειτούργους να οργανώσουν και να συνθέσουν πολυπληθές προοπτικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις που μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε προσπάθειες αλληλαγής σε ποικίλους τομείς.

Χρησιμοποιώντας για παράδειγμα τη θεωρία των ρόλων για την κατανόηση της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων μέσα σε ένα ευρύτερο σύστημα, η θεωρία των συστημάτων αποδέχεται ότι για το άτομο η υιοθέτηση ενός ρόλου μπορεί να είναι ένας τρόπος προσαρμογής στο περιβάλλον, στα πλαίσια ενός πιο συνεπούς προτύπου συμπεριφοράς, προσανατολισμένης-σε-σκοπό. Παρομοίως, η θεωρία της συναλληλιάς παρέχει ένα χρήσιμο τρόπο περιγραφής των διαπροσωπικών συναλληλιών μεταξύ των συστημάτων, αλλιώς αν οι συναλληλιές θεωρούνται ότι προωθούν την ανάπτυξη παρά ότι μονάχα διατηρούν την ισορροπία, τα ιδανικά μπορούν να θεωρηθούν ότι έχουν μια γνήσια υποκινητική δύναμη¹⁷

Στην κοινωνική εργασία, ένα μοντέλο γενικών συστημάτων υπηρετεί στο να χαρτογραφεί τις μεταβλητές με τέτοιο τρόπο ώστε να υπογραμμίζει τις σχέσεις μεταξύ τους στο πλαίσιο των συστημάτων. Δεχόμενοι την υπόθεση ότι η συμπεριφορά έχει νόημα μόνο στο πλαίσιο στο οποίο συμβαίνει, αυτό το είδος ανάληψης της αλληλεπίδρασης μεταξύ συστημάτων βοηθά τον κοινωνικό λειτουργό να διασφαλίζει το νόημα των φαινομένων που παρατηρεί και να είναι ευαίσθητος στις απαιτήσεις του συστήματος στο οποίο παρεμβαίνει. Ένα μοντέλο γενικών συστημάτων δεν αναφέρει ποιες μεταβλητές σε μια δεδομένη κατάσταση είναι οι πιο ισχυροί προσδιοριστές της συμπεριφοράς. Σκοπός του είναι να περιγράψει τα διάφορα μέρη ή τους παράγοντες που σχετίζονται με ένα φαινόμενο και πώς αυτά τα μέρη εμφανίζονται να σχετίζονται το ένα με το άλλο. Ένα μοντέλο στη θεωρία των συστημάτων τείνει να ενθαρρύνει τους κοινωνικούς λειτουργούς να λαμβάνουν υπόψη μια ευρύτερη ποικιλία μεταβλητών από αυτή που θα λάμβαναν υπόψη υπό άλλες συνθήκες και να δουν το προσωπικό ευ ζην όχι με βάση μια στατική ισορροπία αλλά με βάση την πρόθεση για συναλληλιά με το περιβάλλον³¹

Ο Goldstein²⁵ αντιμετωπίζει τους πελάτες (εξυπηρετούμενους) ως μεμονωμένα συστήματα και ως μέρη ενός συστήματος, τη σχέση κοινωνικού λειτουργού – πελάτη ως ένα σύστημα αλληλιάς και την οργάνωση στα πλαίσια της οποίας συμβαίνει η αλληλιά ως ένα περιβάλλον αλληλιάς. Οι Pincus και Minahan²³ από την άλλη, αναγνωρίζουν τέσσερα κύρια συστήματα στα πλαίσια της κοινωνικής εργασίας: το σύστημα του φορέα αλληλιάς (change agent system), το σύστημα του πελάτη (client system), το σύστημα στόχου (target system) και το σύστημα δράσης (action system).

Ένας από τους πιο εμφανείς τρόπους χρήσης της θεωρίας των συστημάτων στην άσκηση της κοινωνικής εργασίας είναι η εστίαση της προσοχής στην πολυπλοκότητα των συστημάτων στα διάφορα επίπεδα πολυπλοκότητας τα οποία επηρεάζουν οποιαδήποτε συγκεκριμένη κατάσταση. Αυτό καθιστά

δυνατή μια ποικιλία πιθανών στόχων παρέμβασης αναφερόμενη ως «συστήματα στόχων». Ο Goldstein²⁵ παρέχει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για τα διάφορα συστήματα στόχου στα οποία μπορεί ένας κοινωνικός λειτουργός να παρέμβει σε μια δεδομένη κατάσταση. Αυτό είναι το παράδειγμα ενός εφήβου ο οποίος κάνει χρήση ναρκωτικών ουσιών. Στην συγκεκριμένη κατάσταση ο κοινωνικός λειτουργός έχει τη δυνατότητα επιλογής δράσης ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνική εργασία με οικογένεια, τη δράση με μια μικρή ομάδα, την παρέμβαση στο σχολείο, την ανάμειξη μιας ομάδας της κοινότητας, και την αλληλαγή του προγράμματος του φορέα που εκπροσωπεί ο κοινωνικός λειτουργός, του «συστήματος του φορέα αλληλαγής» όπως το αποκαλεί ο συγγραφέας.

Οι επιλογές του συστήματος-πελάτη και των στόχων παρέμβασης δεν είναι απλά μεθοδολογικά ερωτήματα. Επιλέγοντας την εργασία μόνο με άτομα και οικογένειες υπάρχει ο κίνδυνος αγνόησης παραγόντων κοινωνικής αδικίας και της ανάγκης για θετική διάκριση στην κατανομή των πόρων. Αντίθετα επιλέγοντας την εργασία με την κοινότητα υπάρχει ο κίνδυνος αγνόησης ή υποεκτίμησης των συμφερόντων εκείνων των ατόμων των οποίων οι ανάγκες δεν θα πραγματοποιηθούν μέσα από τη συλλογική δράση.

Σύμφωνα με τον Chaiklin³², εφόσον διαφορετικά θεωρητικά πλαισία είναι κατάλληλα σε διαφορετικά είδη συστημάτων, οι κοινωνικοί λειτουργοί πρέπει να είναι σαφείς σχετικά με τα συστήματα στα οποία καθλούνται να ανταποκριθούν, σε ποια συστήματα παρεμβαίνουν και τι επιπτώσεις μπορεί να έχει η αλληλαγή σε ένα σύστημα στα άλλα συστήματα.

Σύμφωνα με τη Vickery³¹ οι στόχοι παρέμβασης εντοπίζονται σε μια ποικιλία συστημάτων: στο σύστημα προσωπικότητας που έχει ενδοπροσωπικά και ψυχοβιολογικά χαρακτηριστικά και στα κοινωνικά συστήματα που έχουν διαπροσωπικά και κοινωνικοπολιτιστικά χαρακτηριστικά. Ένα σύστημα προσωπικότητας αναφέρεται στη σχέση ανάμεσα σε μέρη ενός οργανισμού και περιλαμβάνει πλήθος ψυχοβιολογικές καθώς και ανταλληλαγές ψυχοβιολογικής φυσικοχημικής ενέργειας. Αντίθετα, οι σχέσεις μεταξύ των μερών ενός κοινωνικού συστήματος είναι κυρίως ψυχικές και περιλαμβάνουν σύνθετες επικοινωνιακές διαδικασίες ανταλληλαγής πληροφοριών.

Ο Forder¹⁷ περιέγραψε ένα μοντέλο για την ανάπτυξη των συστημάτων παρέμβασης σύμφωνα με το οποίο, η ανάπτυξη οδηγεί στην παρακάτω λίστα από περιοχές ενός συστήματος που μπορεί να αποτελέσουν το αντικείμενο παρέμβασης: α) η εσωτερική χρήση των πηγών (συμπεριλαμβανομένων των δεξιοτήτων) και η κατανομή των αρμοδιοτήτων, β) ο χάρτης των πληροφοριών (συμπεριλαμβανομένων των αξιών και της γνώσης), γ) η εσωτερική επι-

κοινωνία, δ) η κατανομή της δύναμης, ε) οι παράμετροι των σκοπών, στ) η έξοδος δράσης, ζ) η βελτίωση της συλλήγογής πληροφοριών ως προς το ίδιο το σύστημα και το περιβάλλον του, η) η είσοδος των πηγών (συμπεριλαμβανομένης της μάθησης νέων δεξιοτήτων).

Οι Lippitt, Watson και Westley³³ χωρίς να έχουν χρησιμοποιήσει τη θεωρία των συστημάτων, ανέφεραν έξι πηγές μιας κατάστασης στις οποίες διαφορετικοί φορείς αλληλογής εστίασαν τις παρεμβάσεις τους. Σύμφωνα με αυτούς οι διαγνωστικοί προσανατολισμοί είναι: 1) η εσωτερική δύναμη, 2) η εσωτερική κινητικότητα της ενέργειας, 3) η εσωτερική επικοινωνία (συμπεριλαμβανομένης της αυτοεικόνας), 4) η ανταπόκριση μεταξύ της εσωτερικής και εξωτερικής πραγματικότητας, 5) οι δεξιότητες και στρατηγικές, 6) οι σκοποί και αξίες για δράση.

Οικογενειακή θεραπεία και θεωρία των συστημάτων στην κοινωνική εργασία

Οι οικογενειακοί θεραπευτές υπήρξαν ενθουσιώδεις χρήστες της θεωρίας των συστημάτων³⁴. Αντίστοιχα, η οικογενειακή θεραπεία έπαιξε ένα πολύ σημαντικό ρόλο στην άσκηση της κοινωνικής εργασίας καθώς υπήρξε ένα σημείο επαφής και επίδρασης της θεωρίας των συστημάτων στην κοινωνική εργασία. Η αιτία αυτής της επιρροής πιθανόν να σχετίζεται με την κατάσταση στην κοινωνική εργασία όπως περιγράφεται από τον Howe² ο οποίος αναφέρει: «άβολοι στο πρόσωπο της πυκνότητας του πραγματικού κόσμου και στις αντιστάσεις του στον έλεγχο και τη χειραγώγηση, οι κοινωνικοί λειτουργοί έχουν αποπληνθεί στο να αναζητούν μάταια ένα μοντέλο γνώσης το οποίο να προσφέρεται για τον εναγκαλισμό της κοινωνικής πραγματικότητας και να υπόσχεται τον έλεγχό της». Η ανασκόπηση της θεωρίας των συστημάτων του Forder³⁵ θεωρούσε την οικογενειακή θεραπεία ως το μοναδικό μέρος εκείνη την εποχή, αμέσως μετά το ζενίθ της επίδρασης της θεωρίας των συστημάτων στην κοινωνική εργασία, όπου οι προσεγγίσεις των συστημάτων είχαν υιοθετηθεί από τη Βρετανική κοινωνική εργασία.

Η οικογενειακή θεραπεία γεννήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950 ως ένας τρόπος μεταχείρισης οικογενειών με ένα σχιζοφρενές μέλος (αυτό αληθεύει τουλάχιστον για τα πρώιμα μοντέλα οικογενειακής θεραπείας, με πιο σχετική εξαίρεση την ψυχαναλυτική οικογενειακή θεραπεία του Nathan Ackerman, η οποία προήλθε από την παιδική ψυχιατρική³⁶⁻³⁷). Η θεωρητική της βάση προήλθε από προσεγγίσεις της θεωρίας της επικοινωνίας στην εμφά-

νιση συμπτωμάτων ψυχικής νόσου από πρότυπα συμπεριφοράς σε οικογένειες. Αυτή η προσέγγιση που ενοχοποιούσε την οικογένεια γρήγορα γέμισε αμφιβολία, ωστόσο η οικογενειακή θεραπεία αναπτύχθηκε χρησιμοποιώντας συστημικές ιδέες από αυτή τη δουλειά³⁸

Το σκεπτικό της οικογενειακής θεραπείας θεωρεί την οικογενειακή δομή υπεύθυνη για το προβληματικό μοντέλο επικοινωνίας, τους προβληματικούς ρόλους και διαπραγματεύσεις. Η οικογενειακή θεραπεία έχει σκοπό να αλλιάξει τους ρόλους των μελών και να τους διδάξει ένα καλύτερο τρόπο να σχετίζονται μεταξύ τους³⁹⁻⁴⁴. Η οικογενειακή θεραπεία μπορεί να πάρει τη μορφή της βοήθειας των οικογενειών να ζήσουν με συγκρούσεις ή διαφωνίες που δεν μπορούν να εξαλειφθούν. Μπορεί να πάρει τη μορφή βοήθειας μελών της οικογένειας να ακούσουν τις αφηγήσεις των άλλων μελών και να δουν ότι κανενός η αφήγηση δεν περιέχει την όλη αλήθεια. Μπορεί να περιλαμβάνει τη βοήθεια των ανθρώπων να δραπετεύσουν από άσχημους κύκλους αλληλεπίδρασης, συμπεριλαμβανομένης της αμοιβαίας κατηγορίας⁴⁵

Όταν οι οικογένειες έρχονται στη θεραπεία, τα μέλη τους έχουν συνήθως εμπλακεί σε μια αμοιβαία κατηγορία. Ο θεραπευτής αντιμετωπίζεται συνήθως ως εκείνος που βοηθά στο να μεταφερθούν τα μέλη της οικογένειας από αβοήθητες και ηθικά φορτισμένες θέσεις σε θέσεις στις οποίες η αλληλαγέ μπορεί πιο εύκολα να συμβεί. Οικογένειες με διαφορετικά προβλήματα θα ενεργοποιήσουν διαφορετικούς σκοπούς για τους θεραπευτές, όπως για παράδειγμα είναι η βοήθεια της οικογένειας να ανταπεξέλθει με τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της γιαγιάς και του παππού που θα ζήσουν μαζί τους, η βοήθεια των γονέων να ακούσουν το γιό τους που έχει γίνει ομοφυλόφιλος, η βοήθεια του έφηβου να μιλήσει για κρυμμένα παιδικά τραύματα και η βοήθεια των γονέων ώστε να ακούσουν⁴⁵

Οι μεθοδολογίες της οικογενειακής θεραπείας περιλαμβάνουν την δομική οικογενειακή θεραπεία, το στρατηγικό-επικοινωνιακό μοντέλο, τη συστημική οικογενειακή θεραπεία, τη θεωρία του Bowen και άλλες. Οι περισσότερες από τις προσεγγίσεις έχουν τις επιστημονολογικές και θεωρητικές ρίζες τους στη συστημική θεωρία. Σύμφωνα με αυτή την επιστημονολογία οι σχέσεις ανάμεσα στα γεγονότα και/ή τα άτομα κατανοούνται με έναν αλληλοεξαρτώμενο και αλληλοεπιδρών τρόπο. Ο οικογενειακός θεραπευτής προσπαθεί να κατανοήσει τα συμπτώματα του ασθενούς στο πλαίσιο των οικογενειακών σχέσεων και/ή στις πεποιθήσεις των μελών της οικογένειας. Ο θεραπευτής γι' αυτό το λόγο παρατηρεί τις αλληλεπιδράσεις της συμπεριφοράς και τα επικοινωνιακά πρότυπα μεταξύ των μελών της οικογένειας^{38,46}

Σύμφωνα με τις απόψεις του Walrond-Skinner⁴⁷ για την οικογενειακή θεραπεία, τα συστατικά ενός συστήματος μπορούν μόνο να κατανοηθούν ως μέρη ενός όλου. Έτσι, όταν η δουλειά γίνεται με ένα άτομο, όλες οι πηγές της προσωπικότητάς του είναι σχετικές με την εκτίμηση. Ένα άτομο και το περιβάλλον του μπορεί να θεωρηθεί ως ένα όλο και πρέπει να αποτιμηθεί και να δουλειευτεί μαζί ως ένα όλο. Αυτό έχει μεγάλη σημασία στην εργασία με οικογένειες καθώς επιτρέπει σε αυτές να κατανοηθούν και να δουλειευτούν μαζί ως ένα όλο παρά ως μεμονωμένες προσωπικότητες³⁸

Ο Pearson⁴⁸ εστιάζει στις ιδέες της συναλληγής και της αιμόστασης (homeostasis). Αυτή η άποψη οδηγεί στο να θεωρείται ότι ένα σύμπτωμα που παρουσιάζεται στο παιδί πρέπει να θεωρείται ως λειτουργία ολόκληρου του οικογενειακού δικτύου. Αυτός που εμφανίζει το σύμπτωμα έχει λιγότερο θεωρητική και πρακτική σημασία από την ανάγκη του συστήματος να μην υπάρχει καθόλου σύμπτωμα. Το σύμπτωμα αντιμετωπίζεται αιμοστατικά (homeostatically) ως ένας τρόπος διατήρησης του οικογενειακού κατεστημένου ενάντια σε κάποια επίφοβη, πραγματική ή φανταστική αλληγή. Ο Pearson σημειώνει ότι αυτή η θεώρηση λαμβάνει λίγο ή καθόλου υπόψη τη σημασία του συμπτώματος για το άτομο που το υποφέρει.

Ο Minuchin⁴⁹ μέσα από τη δομική προσέγγιση αντιμετωπίζει την οικογένεια ως ένα σύστημα που λειτουργεί μέσα από επαναλαμβανόμενα μοντέλα συναλληγής. Η οικογένεια διατηρεί ένα όριο ανάμεσα στον εαυτό της και τον έξω κόσμο και γύρω από τα διαφορετικά υποσυστήματα μέσα στην ομάδα της. Τα γονεϊκά, αυτά των απογόνων, τα συζυγικά και τα κανονιστικά υποσυστήματα φέρουν διαφορετικές προσδοκίες ρόλων, δύναμη και δεξιότητες. Για να λειτουργήσει σωστά, η οικογενειακή οργάνωση πρέπει να διατηρήσει τα όρια του κάθε υποσυστήματος μακριά από την παρέμβαση άλλων υποσυστημάτων. Για παράδειγμα, οι διαφορές ιεραρχίας και γενεάς ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά δεν πρέπει να διασταυρωθούν ή να γίνουν υπερβολικά άκαμπτες. Οι δομικοί οικογενειακοί θεραπευτές βλέπουν όλες τις οικογένειες να απλώνονται σε ένα συνεχές ανάμεσα σε αντίθετους πόλους όπως σε εκείνους των οποίων τα όρια είναι εξουδετερωμένα ή εκείνους που τα μέλη περιπλέκονται πολύ και η αυτονομία έχει χαθεί, π.χ. αυτές οι οικογένειες με ένα σχιζοφρενές μέλος, στο άκρο άκρο είναι αυτές οι οικογένειες που λειτουργούν με υπερβολικά άκαμπτα όρια, δεν δίδεται υποστήριξη και η άνθρωποι δεν έχουν την αίσθηση της αφοσίωσης και του ανήκειν. Κάπου στη μέση είναι η «υγιής» οικογένεια, η οποία έχει ισχυρά όρια στα υποσυστήματά της τα οποία παρόλα αυτά είναι επαρκώς ελαστικά να φιλοξενήσουν τις διαρκείς δραστηριότητες αλληγής

και τους ρόλους των μελών της κατά τη διάρκεια του κύκλου της ανάπτυξης της⁵⁰ διατηρώντας με αυτό τον τρόπο τη σταθερότητα στα πλαίσια του συστήματος.

Περαιτέρω διασαφήνιση της οικογενειακής δομής πραγματοποιήθηκε με τις ιδέες του Bowen⁵¹ σχετικά με αυτό που αποκάλεσε «αιώνιο τρίγωνο» και τη διαφοροποίηση του ατόμου στο πλαίσιο της οικογένειας προέλευσης. Το τριαδικό φαινόμενο συμβαίνει όταν η σύγκρουση δεν μπορεί να διευθετηθεί από μια πολύ στενή ή εναλλακτικά από μια απαγκιστρωμένη δυάδα. Η προστατευτική στρατηγική τους είναι να παρακάμψουν τη σύγκρουσή τους μέσω ενός τρίτου και με αυτό τον τρόπο να εξουδετερώσουν μια επίφοβη αντιπαράθεση, αλλιά δημιουργώντας έτσι δυσκολίες στο τρίτο άτομο που επανειλημμένα παρέχει τη σταθερότητα ενός τρίτου ποδιού σε ένα ταλαντευόμενο σκαμνί. Ο Bowen υποστηρίζει ότι προκειμένου να αναπτυχθεί η αυτοεκτίμηση και η αυτονομία πρέπει κάποιος να διαχωριστεί από την «οικογενειακή αδιαφοροποίητη μάζα του εγώ».

Η οικογενειακή θεραπεία αναπτύχθηκε παράλληλα με την κοινωνική εργασία, προσεγγίζοντας πολλούς κοινωνικούς λειτουργούς στο χώρο της αλλιά εξελισσόμενη σε μια διαφορετική μορφή θεραπευτικής πρακτικής. Ενώ κατά τη δεκαετία του 1970 η κοινωνική εργασία και η οικογενειακή θεραπεία βασιζόνταν στις ίδιες συστημικές ιδέες, αργότερα διαχωρίστηκαν. Σε αντίθεση με την κοινωνική εργασία, η θεωρητική ανάπτυξη της οικογενειακής θεραπείας βασίστηκε κυρίως στη θεωρία της επικοινωνίας και οι ιδέες της ήταν χωριστές στην ανάπτυξη και τη χρήση τους από τη θεωρία των γενικών και των οικολογικών συστημάτων στην κοινωνική εργασία. Αυτές οι ιδέες εισήχθησαν στην κοινωνική εργασία από κοινωνικούς λειτουργούς μετά από την εμπλοκή τους στην οικογενειακή θεραπεία.

Συμπέρασμα

Παρά την πολύ στενή σχέση της θεωρίας των συστημάτων με την οικογενειακή θεραπεία και την ευρεία προσέγγιση κοινωνικών λειτουργών στο χώρο της, η οικογενειακή θεραπεία εξελίχθηκε χωριστά από την οικολογική θεωρία που υποστηρίχθηκε στην Αμερικανική κοινωνική εργασία ενώ θεωρητικά ήταν ίσως πιο κοντά στην Βρετανική κοινωνική εργασία που δεν δέχτηκε επιρροές από την Αμερικανική θεωρία. Παρόλα αυτά, η θεωρία των συστημάτων είχε μια ευεργετική συνεισφορά στην υπάρχουσα θεωρία της κοινωνικής εργασίας κυρίως στο επίπεδο της πολυπαραγοντικής αιτιολογίας και του ολοκληρωμένου χαρακτήρα της. Παράλληλα, η συνεισφορά της έγκειται στο γεγονός ότι έδωσε τη δυνατότητα στους κοινωνικούς λειτουργούς

γούς να εργαστούν σε μια νέα και ευρεία οργανωτική δομή ενώ στην άσκηση της κοινωνικής εργασίας παρείχε ένα μοντέλο δομής των συστημάτων ως οδηγό για την εκτίμηση και την παρέμβαση.

Βιβλιογραφία

1. Carew, R. (1979) 'The place of knowledge in social work activity', *British Journal of Social Work*, 9: 349-364
2. Howe, D. (1980) 'Inflated states and empty theories in social work', *British Journal of Social Work*, 10: 317-340
3. Karpf, M.J. (1931) *The Scientific Basis of Social Work*, New York, Columbia University Press
4. Department of Health and Social Security (DHSS). (1978). *The Practitioners' View*, London, HMSO
5. Corby, B. (1982) 'Theory and Practice in Long-term Social Work', *British Journal of Social Work* 12: 619-38
6. Berlin, S.S. (1982) 'Cognitive behavioral interventions for social work practice', *Social Work*, 27: 218-226.
7. Bailey, J. (1980) *Ideas and Intervention: Social Theory for Practice*, London, Routledge and Kegan Paul.
8. Bartlett, H.M. (1970) *The Common Base of Social Work Practice*, New York, National Association of Social Workers
9. Brennan, W.C. (1973) 'The practitioner as theoretician', *Journal of Education for Social Work*, 9: 5-12
10. Butrym, Z.T. (1976) *The Nature of Social Work*, London, Macmillan.
11. Hardiker, P. & Barker, M. (eds.) (1981) *Theories of Practice in Social Work*, London, Academic Press
12. Lewis, H. (1982) *The Intellectual Base of Social Work Practice*, New York, Haworth Press
13. Greenwood, E. (1957) 'Attributes of a Profession', *Social Work* 2: 44-55
14. Checkland, P.B. (1972) 'Towards a system-based methodology for real world problem solving'. *Systems Engineering*, 3
15. Hall, A.D. & Fagen, R.E. (1956) 'Definition of system', in Bertalanffy, L. Von and Rappaport, A. (eds) *General Systems Yearbook I*, Society of General Systems Research
16. Katz, D. & Kahn, R.L. (1969) 'Common characteristics of open systems in F. Emery (Ed.) *Systems Thinking*. Penguin Books

17. Forder, A. (1976) 'Social work and system theory', *British Journal of Social Work*, 6: 23-42
18. Davies, M. (1977) *Support Systems in Social Work*. London: Routledge & Kegan Paul
19. Baker, F. & O'Brien, G. (1971) 'Intenystenu relations and co-ordination of human service organisations', *American Journal of Physical Handicap*, pp.61
20. Meyer, C. (1995) 'The Ecosystems Perspective: Implications for Practice', in C. Meyer and M. Mattaini (eds) *The Foundations of Social Work Practice: A Graduate Text*, pp. 16-27. Washington, DC: NASW Press
21. Mattaini, M. (1995) '*Knowledge for Practice*', in C. Meyer and M. Mattaini (eds) *The Foundations of Social Work Practice: A Graduate Text*, pp. 59-85. Washington, DC: NASW Press
22. Hare, I. (2000) Defining social work for the 21st century: The International Federation of Social Workers' revised definition of social work, *International Social Work* 47: 407-424
23. Pincus, A. & Minehan, A. (1973) *Social Work Practice. Model and Method*. Itasca, IL: F. E. Peacock Publishers
24. Stein, I. L. (1971) 'The Systems Model and Social System Theory: Their Application to Casework', in H. S. Strean (ed.) *Social Casework: Theories in Action*, pp. 123-95. Metuchen, NJ: Scarecrow
- 226 25. Goldstein, H. (1973) *Social Work Practice: A Unitary Approach*. Columbia SC, University of South Carolina Press
26. Specht, H. (1977) 'Theory as a Guide to Practice', in H. Specht and A. Vickery (eds) *Integrating Social Work Methods*, pp. 28-35. London: Allen and Unwin
27. Curnock, K. and Hardiker, P. (1979) *Towards Practice Theory: Skills and Methods in Social Assessments*, London, Routledge and Kegan Paul
28. Jayaratne, S. (1978) 'A study of clinical eclecticism', *Social Service Review*, 52: 621-631
29. Jones, C. (1996) 'Anti-intellectualism and Social Work Education', in N. Par-ton (ed.) *Social Theory, Social Change and Social Work*, pp. 190-210. London: Routledge
30. Kolevson, M. S. & Maycrantz, J. (1982) 'Theoretical Orientation and Clinical Practice: Uniformity Versus Eclecticism?', *Social Service Review* 58: 120-9
31. Vickery, A. (1974) 'A Systems Approach to Social Work Intervention: its uses for Work with Individuals and Families', *British Journal of Social Work*, Vol. 4, No. 4

32. Chaiklin, H. (1969) *'Sodal System, Personality System and Practice Theory' in Social Work Practice*. New York National Conference of Social Welfare. Columbia University Press
33. Lippitt, R., Watson, J. & Westley, B. (1958) *The Dynamics of Planned Change*. Harcourt, Brace and World Inc., chaps 2 and 3
34. Howe, D. (1987) *An Introduction to Social Work Theory*. Aldershot: Arena
35. Forder, A. (1982) 'The Systems Approach and Social Work Methods', *Social Work Education* 1: 4–10
36. Ackerman, N. (1958) *The Psychodynamics of Family Life*. New York: Basic Books.
37. Bertrando, P. & Toffanetti, D. (2000) *Storia della terapia familiare. Le persone, le idee*. Milano: Raffaello Cortina Editore
38. Payne, M. (2002). The Politics of Systems Theory within Social Work. *Journal of Social Work*. 2: 269–292
39. Forehand, R. & McMahon, R. J. (1981) *Helping the Non-Compliant Child: A Clinician's Guide to Effective Parent Training*. New York: Guilford Press
40. Herbert, M. (1987) *Conduct Disorders of Childhood and Adolescence: A Social Learning Perspective*, 2nd edn. Chichester, UK: Wiley
41. Howard, B. L. & Kendall, P. C. (1996) 'Cognitive-Behavioral Family Therapy for Anxiety-Disordered Children: A Multiple-Baseline Evaluation', *Cognitive Therapy and Research* 20: 423–43
42. Kazdin, A. E. (1998) 'Psychosocial Treatments for Conduct Disorder in Children', in D. E. Nathan and J. M. Gorman (eds) *A Guide to Treatments that Work*, pp. 65–89. New York: Oxford University Press
43. Patterson, G. R. (1982) *Coercive Family Process: A Social Learning Approach*. Eugene, OR: Castalia
44. Webster-Stratton, C. (1993) 'Strategies for Helping Early School-Aged Children with Oppositional Defiant and Conduct Disorders: The Importance of Home-School Partnerships', *School Psychology Review* 22: 437–57
45. Glover, J.(2005) Socrates, Freud and family therapy. *Journal of Family Therapy* 27: 392–398
46. Narabayashi, R. (2006) Family therapy in Japan—context and development, *International Congress Series* 1287: 150–153
47. Walrond-Skinner, S. (1976) *Family Therapy: The Treatment of Natural Systems*. London: Routledge and Kegan Paul
48. Pearson, G. (1974) 'Prisons of love: the reification of the family in family therapy', in Armstead, N. (ed) *Reconstructing Social Psychology*, Penguin

49. Minuchin, S. (1974) *Families and Family Therapy*. London: Tavistock
50. Glick, I.D. & Kessler, M.D. (1974) *Marital and Family Therapy*, New York, Grune and Stratton
51. Bowen, M. (1978) *Family Therapy in Clinical Practice*, Jason Aronson.